

Կարեն Հ. Խաչատրյան
Պատմ. գիտ. թեկնածու

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԱԶՄԱՎԱՐԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ*

Ե (ԺԵ) քառի, թիվ 4 (44) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2013

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում պարտություն կրած ֆաշիստական Գերմանիային ներկայացվելիք ռազմատուգանքի (ռեպարացիաների) չափի և հաղթողների միջև դրանց բաշխման հարցը քննարկման առարկա դարձավ պատերազմում դաշնակից երեք մեծ տերությունների՝ ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարներ Իոսիֆ Ստալինի, Թեոդոր Ռուզվելտի և Ուինսթոն Չերչիլի երկրորդ հանդիպման ընթացքում¹, որը կայացավ 1945 թ. փետրվարի 4-12-ին Ցալթայում (Դրիմ):

Ի թիվս այլ հարցերի՝ դաշնակիցները պայմանավորվեցին ոչնչացնել գերմանական սպառազինությունը, ռազմական սարքավորումները, արգելել ռազմական արտադրությունը, վերահսկողություն սահմանել գերմանական ողջ արդյունաբերության վրա, Գերմանիային՝ որպես վտանգավոր մրցակցի, դուրս մղել համաշխարհային շուկաներից: Դաշնակիցները լավ էին ուսանել ոչ վաղ անցյալի պատմության դասերը, երբ Առաջին աշխարհամարտում պարտություն կրած Գերմանիան ռազմատուգանքի գերակշիռ մասը վճարել էր փողով և չէր զրկվել ռազմական արդյունաբերություն ունենալու իրավունքից, ինչից հետագայում օգտվեցին նացիստները և ընդամենը երկու տասնամյակ անց աշխարհը ներքաշեցին նոր պատերազմի մեջ:

Կոնֆերանսում գերմանական ռազմատուգանքի հարցի շուրջ թե՛ծ քննարկումներ ծավալվեցին, ուստի վերջնական որոշում չընդունվեց: Սակայն խնդրի վերաբերյալ 1945 թ. փետրվարի 11-ին ստորագրված հատուկ ամփոփիչ արձանագրությունում նշվեց, որ Գերմանիան պարտավոր է փոխհատուցել պատերազմի ընթացքում դաշնակից ժողովուրդներին պատճառած վնասը առաջին հերթին այն երկրներին, որոնք կրել են պատերազմի ողջ ծանրությունը²: Դաշնակիցների որոշմամբ՝ երեք պետու-

*Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 7.11.2013:

1 Առաջինը տեղի էր ունեցել Թեհրանում 1943 թ. նոյեմբերի 28-ից դեկտեմբերի 1-ը:

2 Стн Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Том 4. Крымская конференция руководителей трех союзных держав - СССР, США и Великобритании (4-11 февраля 1945 г.). Сборник документов, МИД СССР, Москва, 1979, с. 243, 278.

ՎԻՄ համահայկական հանդես

թյունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ կազմավորվելու էր միջդաշնակցային ռեպարացիոն հանձնաժողով, որը գործելու էր Մոսկվայում³: Իսկ ինչ վերաբերում է ռազմատուգանքի ընդհանուր գումարի չափին, ապա խորհրդային և ամերիկյան պատվիրակությունները նախնական համաձայնության եկան հետևյալում. «Մոսկովյան ռեպարացիոն հանձնաժողովն իր աշխատանքների նախնական փուլում որպես հիմք կընդունի խորհրդային կառավարության առաջարկն այն մասին, որ ռեպարացիաների ընդհանուր գումարը... պետք է կազմի 20 մլրդ. դոլար, և որ այս գումարի 50%-ը պետք է անցնի Խորհրդային Միությանը»⁴: Բրիտանական կողմը գտնում էր, որ մինչ հանձնաժողովի կողմից հարցի քննարկումները սկսելը ճիշտ չէ նշել ռեպարացիաների կոնկրետ թվերը⁵: Այս հարցում, սակայն, վճռական էր տրամադրված խորհրդային ղեկավար Ի. Ստալինը և Ու. Չերչիլի հետ բանավեճում նա խնդիրը դրեց բավականին կտրուկ, անգամ հեգնեց. «Ի՞նչ է, կոնֆերանսը ցանկանում է, որ ռուսները ռեպարացիաներ ընդհանրապես չստանան»⁶: Կոնֆերանսին մասնակցող խորհրդային պատվիրակության փորձագետները Ստալինի կարգադրությամբ պարզ հաշվարկների օգնությամբ ապացուցեցին, որ Գերմանիան ի վիճակի է վճարելու ռեպարացիաների նշված չափը, քանի որ մինչ-պատերազմյան տարիներին սպառազինության վրա ծախսել է տարեկան մինչև 6 մլրդ. դոլար: Խորհրդային կողմի փաստարկներն առավել քան համոզիչ էին, ուստի Չերչիլը ստիպված էր տեղի տալ և ընդունել, որ «Այո, դա շատ կարևոր նկատառում է»⁷: Ուստի ռեպարացիաների խնդիրը տեղափոխվեց երեք դաշնակից պետությունների ղեկավարների Պոտսդամի (Բեռլինի) կոնֆերանս (1945 թ. հուլիսի 17-ից օգոստոսի 2-ը), որի օրակարգում էին հետպատերազմյան Գերմանիայի ապառազմականացման, ըստ էության՝ Գերմանիայի զինված ուժերի արձակման, լիակատար զինաթափման, ռազմական արդյունաբերության վերացման հարցերը:

Պոտսդամում դաշնակիցների միջև դարձյալ սուր բանավեճ ծավալվեց ռազմական տուգանքների չափի և միայնաց միջև դրանց բաշխման սկզբունքների շուրջ: Ամերիկյան կողմը, որը գլխավորում էր ԱՄՆ նորընտիր նախագահ Հարրի Թրումենը, Պոտսդամում փոխել էր իր դիրքորոշումը՝ հանդես գալով երկրներից յուրաքանչյուրի համար ռազմատուգանքի կոնկրետ չափ սահմանելու դեմ: Դա պատճառաբանվում էր նրանով, որ Ղրիմի կոնֆերանսից հետո Գերմանիայում մեծ ավերածություններ են տեղի ունեցել, նրանից մի քանի մարզեր են օտարվել, ուստի նախկինում սահմանված ռազմատուգանքի չափն այժմ իրատեսական չէ: Մեծ Բրիտանիայի պատվիրակությունը հայտարարեց, որ ռազմատուգանքի հարցում ձեռնպահ է մնում որևէ առաջարկությունից⁸, դրանով, փաս-

3 Տե՛ս նույն տեղում:

4 Նույն տեղում, էջ 278-279:

5 Տե՛ս նույն տեղում:

6 Նույն տեղում, էջ 215:

7 Նույն տեղում, էջ 81:

8 Տե՛ս Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Том 6. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав - СССР, США и Великобритании (17 июля - 2 августа 1945 г.). Сборник документов, МИД СССР, М., 1984, с. 226-227, 255:

տորեն, պաշտպանելով ամերիկյան կողմին: Գործնականում սա նշանակում էր, որ ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան ձգտում էին պահպանել Գերմանիայի ռազմական արդյունաբերությունը, որը հիմնականում կենտրոնացած էր երկրի արևմտյան՝ իրենց վերահսկողության տակ գտնվող շրջաններում: Խորհրդային կողմը, սակայն, շարունակեց պնդել ռազմատուգանքի մասին իր նախկին առաջարկությունը: Ստալինը հայտարարեց, որ պատերազմն ահռելի վնաս է հասցրել Խորհրդային Միությանը, ուստի անհրաժեշտ է, որ հատուցվի նրա կորուստների առնվազն 1/20 մասը⁹:

Արդյունքում կոնֆերանսի մասնակիցները համաձայնեցին, որ դաշնակից յուրաքանչյուր պետության կողմից ռազմատուգանքը գանձվի իր իսկ ռազմակալման գոտուց¹⁰: Սակայն նկատի ունենալով, որ Գերմանիայի արևելյան տարածքների արդյունաբերական զարգացվածությունն էականորեն զիջում էր արևմտյանին, դաշնակիցները նաև փոխզիջումային որոշում մշակեցին. ԽՍՀՄ-ը իբրև ռեպարացիաներ ստանալու էր ոչ միայն իր ռազմակալման գոտուց, այլև արևմտյան գոտիների արդյունաբերական սարքավորումների 25%-ից¹¹: Դրա դիմաց խորհրդային կողմը զիջումների գնաց այլ հարցերում, մասնավորապես հայտարարեց, որ որևէ հավակնություն չունի այն ոսկու նկատմամբ, որը Գերմանիայում զավթել էին դաշնակից զորքերը¹²: Պոտսդամի բանակցությունների արդյունքում 1945 թ. օգոստոսի 1-ին ստորագրված եզրափակիչ արձանագրության «Գերմանիայից ստացվող ռեպարացիաները» բաժնում հատուկ նշվեց, որ «արդյունաբերական կապիտալ սարքավորումների առգրավումները սկսվելու են այնքան արագ, որքան հնարավոր է, և կավարտվեն որոշման ընդունումից երկու տարվա ընթացքում»¹³: Կոնֆերանսում նշվեց նաև ֆաշիստական ռազմագերիների՝ որպես աշխատուժի, օգտագործման մասին¹⁴:

9 Стн Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля – 2 августа 1945 г.), с. 236:

10 Դրիմի կոնֆերանսի որոշումներով Գերմանիան և նրա մայրաքաղաք Բեռլինը բաժանվել էին ռազմակալման 4 գոտիների՝ ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի վերահսկողությանը:

11 Стн Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля – 2 августа 1945 г.), с. 435:

12 Стн նույն տեղում, էջ 436:

13 Նույն տեղում, էջ 435:

14 Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին Խորհրդային Միությանը գերի ընկած ֆաշիստական Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների որոշ տվյալներով մինչև 2 մլն հասնող ռազմագերիները, որոնց մեջ գերմանացիներից բացի կային նաև ավստրիացիներ, ռումինացիներ, իտալացիներ, ֆիններ և այլ ազգերի ներկայացուցիչներ, տեղաբաշխվեցին Միության գրեթե բոլոր անկյուններում: 1943 թ. փետրվարի սկզբին՝ Ստալինգրադի ճակատամարտում խորհրդային բանակի հաղթանակից հետո, երբ վերացավ գերմանաֆաշիստական ուժերի և Թուրքիայի կողմից Անդրկովկասին սպառնացող վտանգը, ռազմագերիների առաջին խմբերը ժամանեցին նաև Խորհրդային Հայաստան: Որպես բանվորական ուժ՝ նրանց հիմնականում օգտագործում էին շինարարական աշխատանքներում, սակայն մի մասին ընդգրկեցին հանրապետության արդյունաբերության ու արտադրության մեջ: Ռազմագերիները, որոնց թվում էին տարբեր ոլորտի մասնագետներ, նոր թափ հաղորդեցին մայրաքաղաք Երևանում 1941 թվականից ընթացող «Հաղթանակ» կամրջի շինարարությանը, աշխատեցին Արարատի ցեմենտի գործարանում, «Արթիկտուֆի» և այլ հանքերում, մասնակցեցին 1945 թ. սկսված Մատենադարանի հիմքերի կառուցման աշխատանքներին: Ռազմագերիները

ԳԻՏԱԳՈՐԾՆԱԿԱՆ

Ե (ԺԵ) քարի, թիվ 4 (44) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2013

ՎԷՄ համահայկական հանդես

Այսպիսով, ռազմատուգանքի հարցում խորհրդային կողմի վարած կոշտ քաղաքականությունը ԽՍՀՄ-ի համար ապահովեց բավականին շոշափելի արդյունքներ: Դրանց իրական չափի, կոնկրետ տեսականու և ԽՍՀՄ տարածքում տեղաբաշխման մասին տեղեկությունները տասնամյակներ շարունակ պետական գաղտնիք էին: **Խորհրդային Միության կողմից Գերմանիայից ստացված ռազմատուգանքի չափերի մասին ամբողջական տվյալները հասանելի դարձան միայն 1990-ական թվականներին, երբ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո այդ ամենը մասամբ գաղտնագերծվեց:** Ռուսաստանցի հետազոտողներ Մ. Սեմիրյազայի և Բ. Կնիշևսկու կողմից հրատարակված ԽՍՀՄ կառավարության «Ռազմավարի գլխավոր վարչության» պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ միայն արդյունաբերական հզորությունների գծով Գերմանիայից ձեռք բերված ռազմավարը կազմել է շուրջ 400.000 երկաթուղային վագոն, այդ թվում՝ 72.000 վագոն շինանյութ, 2885 գործարան, 96 էլեկտրակայան, 340.000 հաստոց, 200.000 էլեկտրաշարժիչ և այլն: Ռազմակալման խորհրդային գոտուց առաջին հերթին արտահանվեցին ռազմական գործարանների, ավիացիոն, մետաղագործական, քիմիական, էլեկտրատեխնիկական և այլ ձեռնարկությունների սարքավորումները¹⁵:

Ի թիվս խորհրդային մյուս հանրապետությունների՝ «գերմանական ռազմավարից» իր մասնաբաժինը ստացավ նաև Խորհրդային Հայաստանը՝ տեղական արդյունաբերությունը վերազինելու, նոր գործարաններ և արտադրամասեր հիմնելու համար: Հատկացումները կատարվեցին ԽՍՀՄ կառավարության հատուկ որոշումներով: Այսպես՝ 1946 թ. ապրիլի 9-ի թիվ 797-319 «գաղտնի» որոշմամբ ՀԽՍՀ տեղական արդյունաբերության նախարարությանը հատկացվեցին գերմանական 4 ձեռնարկություններ: Դրանց սարքավորումների ապամոնտաժման աշխատանքները վերահսկելու, սարքավորումներն ընդունելու և դեպի հանրապետություն փոխադրելու նպատակով Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանի հանձնարարությամբ 1946 թ. ապրիլի 18-ին չորս ինժեներներից բաղկացած խմբի գլխավորությամբ Բեռլին մեկնեց ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի փոխնախագահ, Միութենական կառավարությունում հանրապետության մշտական ներկայացուցիչ Գրիգոր Չոլախյանը¹⁶: Նշենք,

Հայաստանում մնացին մինչև 1948 թ., երբ հայտարարված համաներմամբ ազատ արձակվեցին և վերադարձան իրենց երկրները:

15 Տե՛ս **Семиряга М.И.**, *Как мы управляли Германией*, М., 1995, և **Книшевский Б.Н.**, *Добыча. Тайны германских репараций*, М., 1994, աշխատությունները (<http://ru.wikipedia.org/wiki>)

16 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 45, թ. 378: Խորհրդահայ պետական, կուսակցական գործիչ, արտադրության հնուտ կազմակերպիչ **Գուրգեն Տիգրանի Չոլախյանը** ծնվել է 1909 թ. Ալեքսանդրապոլ (այժմ՝ Գյումրի) քաղաքում: 1928 թ. ավարտել է Երևանի արդյունաբերական տեխնիկումը: Աշխատանքային գործունեությունը սկսել է Երևանի Ֆ. Չերժինսկու անվան հաստոցաշինական գործարանում՝ որպես արտադրատեխնիկական բաժնի պետ: 1932-1939 թթ. սովորել է Մոսկվայի Ն. Բաումանի անվան ինստիտուտում, որտեղ պատրաստում էին արդյունաբերության ռազմաապաշտպանական ոլորտի բարձր որակավորում ունեցող մասնագետներին: Ջուզահեռ աշխատել է գիտահետազոտական ինստիտուտում՝ որպես կոնստրուկտոր: Վերադառնալով Երևան՝ կրկին աշխատանքի է անցել Ֆ. Չերժինսկու անվան գործարանում, 1939 թ. նշանակվել է ՀԽՍՀ տեղական արդյունաբերության ժողկոմ: Պատերազմի տարիներին Գ. Չոլախյանը եղել է ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի, ժողտնտխորհի նախագահի տեղակալ, վերահսկել է հանրապետության արդյունաբերության ռազմաապաշտպանական

որ 1946 թ. ապրիլի 4-ի որոշումով՝ ՀԽՍՀ ժողկոմխորհը հավանության էր արժանացրել նաև Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի նախագահության առաջարկությունը՝ գիտատեխնիկական գրականություն և լաբորատոր սարքավորումներ ձեռք բերելու նպատակով ակադեմիայի անդամ Վաչե Իսազույանցին և գիտաշխատող Գեորգի Տեր-Ստեփանովին Գերմանիա գործուղելու մասին¹⁷:

ԽՍՀՄ կառավարության որոշումով Հայաստանին էին հատկացվել Գերմանիայի Թյուրինգիա դաշնային հողի (երկրամասի) Ջուլ քաղաքում գտնվող հեծանիվների մասեր արտադրող «Լուկ և Վագներ» ֆիրմայի (330 միավոր սարքավորումներով) և նույն մարզի Այգենախ քաղաքում տեղակայված «Մեսերշմիդտ» ռազմական ինքնաթիռների համար ավիամասեր արտադրող «Ունիոն» ֆիրմայի (295 միավոր սարքավորումներով) մեխանիկական գործարանները, Բրանդենբուրգի դաշնային հողի Շտորկով քաղաքում գտնվող «Հերման Շտորկե» ֆիրմայի մեխանիկական արհեստանոցը (79 միավոր սարքավորումներով) և Մաքսոնիայի մարզի Էրենֆրիդերսդորֆ քաղաքում գտնվող «Ռոբերտ Գյոսցե» ֆիրմայի գույպաների ֆաբրիկան (60 միավոր սարքավորումներով):

Ժամանելով Գերմանիա՝ Հայաստանի ներկայացուցիչները պարզել են, որ Միութենական կառավարության ապրիլի 9-ի որոշմամբ սարքահանվող ձեռնարկությունների, այդ թվում՝ «Լուկ և Վագներ» գործարանի և «Ռոբերտ Գյոսցե» գույպաների ֆաբրիկայի ապամոնտաժման աշխատանքները ռազմավարային հատուկ բրիգադների և ԽՍՀՄ նախարարությունների ներկայացուցիչների կողմից սկսվել են դեռևս մարտ ամսից: Տեղեկացնելով այդ մասին Հայաստանի իշխանություններին՝ Գ. Չուլայսյանը նշում էր նաև, որ «Լուկ և Վագներ» գործարանը նախատեսվում է սարքահանել ոչ ամբողջությամբ, քանի որ որոշ սարքեր, մասնավորապես դրոշմահատոցները, պետք է ապահովեին գործարանում ոչ մեծ քանակով արտադրանքի թողարկումը: Իսկ «Ունիոն» գործարանի սարքահանումն արգելվել էր՝ Գերմանիայում խորհրդային ռազմական վարչակազմի հրահանգի համաձայն, քանի որ ավտոմեքենաների «ԲՄԿ» գործարանի հետ կոոպերատիվ համագործակցությամբ այն շարունակելու էր կատարել ռազմատուգանքի գծով պատվերները: Չուլայսյանը հայտնում էր, որ դա համաձայնեցված է ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին կից Հատուկ կոմիտեի հետ, որը կարգավորում է գերմանական ռազմավարի հարցերը: Հայկական պատվիրակությունը տեղում պարզել էր նաև, որ գոյություն չունեն Հայաստանին հատկացված «Հերման Շտորկե» ֆիրմայի մեխանիկական արհեստանոցների սարքավորումները, քանի որ դեռևս 1945 թ. օգոստոսին դրանք սարքահանվել և տարհանվել են խորհրդային տան-

որոքը: Պատերազմի ավարտից հետո՝ 1945-1947 թթ., Չուլայսյանը ԽՍՀՄ կառավարությունում Հայկական ԽՍՀ մշտական ներկայացուցիչն էր: 1950 թ. հեռակա կարգով ավարտել է Մոսկվայի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի մեքենաշինական ֆակուլտետը: 1948-1955 թթ. Գ. Չուլայսյանը զբաղեցրել է Երևանի «Հայէլեկտրագործարանի» տնօրենի պաշտոնը: 1955 թ. ընտրվել է Երևանի քաղաքային խորհրդի գործադիր կոմիտեի նախագահ: 1957 թ. աշխատանքի է անցնել ՀԽՍՀ ժողտնտխորհում՝ որպես էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության և սարքաշինության վարչության պետ, 1961 թ. նշանակվել է Ժողտնտխորհի նախագահի տեղակալ, այնուհետև՝ նախագահ: Մահացել է 1994 թ.:

17 Տես ՀԱՄ, ֆ. 113, ց. 26, գ. 592, թ. 1:

ԳԻՏԱԳՈՐԾՆԱԿԱՆ
Ե (ԺԵ) ԳԱՐԻ, ԹԻՎ 4 (44) ԽՈՒՐՈՒՆՈՒՄՆԵՐ, 2013
ՎԻՄ ԿԱՄԱԿԱՅԻՆԱԿԱՆ ԿԱՆՈՒՄ

կային մի բանակի կողմից¹⁸:

Այսպիսով, ըստ ՀԽՍՀ պատվիրակության տվյալների՝ հանրապետությանը տրամադրված 4 ձեռնարկությունների սարքավորումներից իրականում միայն երկուսին էին ենթակա ապամոնտաժման, այն էլ ոչ ամբողջությամբ: Չհանդուրժելով նման իրավիճակը՝ պատվիրակության ղեկավար Գ. Չոլախյանը Գերմանիայում խորհրդային ռազմական վարչակազմի ղեկավարության, ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդին կից Հասուկ կոմիտեի լիազոր գեներալ-մայոր Գեորգի Ժուկովի և խորհրդային օկուպացիոն զորքերի Ռազմավարային վարչության առջև (գերմանական ձեռնարկությունների սարքահանման և տարհանման հարցերը կարգավորվում էին նշված երեք կազմակերպությունների միջոցով) բարձրացնում է գերմանական այլ ձեռնարկությունների սարքավորումներով Հայաստանին փոխհատուցելու հարցը: Վերջինիս դրական լուծումը ձեռք է բերվում մեծ դժվարությամբ: Համաձայն վերը նշված կազմակերպությունների ղեկավարների կարգադրության՝ գերմանական երկու ձեռնարկությունների փոխարեն Հայաստանին հատկացվում են երեք նոր ձեռնարկություններ, որոնք նախօրոք ընտրել էր հայկական պատվիրակությունը: Դրանք էին՝ Թյուրինգիայի մարզի Ցելլա-Մելիս քաղաքի «Մաքս Շիլլինգ» գործիքաշինական գործարանը (322 միավոր սարքավորումներով), Բրանդենբուրգի նահանգի Լուկկենվալդե քաղաքի «Ռիխարդ Քիբուրգ» ֆիրմայի էլեկտրալուսավորող պիտույքակազմի գործարանը (96 միավոր սարքավորումներով), նույն նահանգի Լիբերոլդե քաղաքի «Ալբերտ Օտտո» ֆիրմայի մեխանիկական գործարանը (43 միավոր սարքավորումներով): Ավելին, Գ. Չոլախյանի համառության շնորհիվ թույլտվություն է ստացվում լրացուցիչ սարքահանել նաև «Լուկ և Վագներ» գործարանի մնացած բոլոր հաստոցները: Այսպիսով, ՀԽՍՀ պատվիրակության ու նրա ղեկավարի հաստատակամության շնորհիվ ԽՍՀՄ կառավարության որոշմամբ Հայաստանի համար նախատեսված 4 ձեռնարկությունների 764 միավոր սարքավորումների փոխարեն սարքահանվում են 5 ձեռնարկությունների 1092 միավոր սարքավորումներ: 1946 թ. ապրիլ-մայիս ամիսների ընթացքում դրանք փաթեթավորվում և պատրաստվում են բեռնափոխադրման դեպի Խորհրդային Հայաստան: Համաձայն գեներալ-մայոր Գ. Կ. Ժուկովի կարգադրության՝ նշված ռազմավարը մտցվում է հունիս ամսվա բեռնափոխադրումների պլանի մեջ¹⁹:

Գերմանիայում գտնվող հայ մասնագետները զուգահեռ հետևել են նաև Հայաստան առաքվող այլ ձեռնարկությունների սարքավորումների ապամոնտաժման աշխատանքներին: Հայաստանի իշխանություններին նրանք տեղեկացնում էին, որ 1946 թ. մայիսի 31-ի դրությամբ (բացի ավելի վաղ բեռնված և Հայաստան ուղարկված սարքավորումներից) ԽՍՀՄ գերատեսչական տարբեր նախարարությունների գծով սարքահանվել և հանրապետության համար բեռնվել են հետևյալ ձեռնարկությունները.

1. Զոներֆելդ քաղաքում գտնվող «Հայնցման» մեքենաշինական գործարանը՝ ավտոմոբիլային արդյունաբերության նախարարության գծով

18 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 45, թ. 378-379:

19 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 45, թ. 379-380:

(գործարանի հաստոցները հատկացվելու էին Երևանի և Լենինականի մեխանիկական գործարաններին),

2. Մյուքենբերգ քաղաքի «Հենովերկ» ֆիրմայի քիմիական գործարանը՝ քիմիական արդյունաբերության նախարարության գծով (գործարանի բարձրարժեք սարքերը տեղադրվելու էին Կիրովականի քիմիական գործարանում),

3. Կաբելի գործարանը՝ Էլեկտրոնային արդյունաբերության նախարարության գծով (տեղադրվելու էր մայրաքաղաք Երևանում),

4. Սաքսոնիայի մարզի Սյուգելն քաղաքի հախճասալիկների ու ձենապակյա իրերի և Միտվայդա քաղաքի կերամիկական խողովակների գործարանները՝ շինանյութերի արտադրության նախարարության գծով (հատկացվելու էին Լենինական քաղաքին),

5. Տոլխայմա քաղաքի «Շլիտտեր» ֆիրմայի գուլպաների ֆաբրիկան՝ 16 կոտտոն-մեքենաներով (բամբակի մշակման մեքենաներ)՝ թեթև արդյունաբերության նախարարության գծով (հատկացվելու էին Երևանի և Լենինականի կարի ֆաբրիկաներին),

6. Մեքլենբուրգի մարզի Մալխով քաղաքի մահուդի ֆաբրիկան՝ տեքստիլ արդյունաբերության նախարարության գծով (տեղադրվելու էր Երևանում),

7. Մեքլենբուրգի մարզի Շտրալզունդ քաղաքի գարեջրի գործարանը՝ սննդարդի նախարարության գծով (տեղադրվելու էր Երևանում):

1946 թ. հունիս ամսվա բեռնափոխադրումների պլանի մեջ ներառվել էին գերմանական հետևյալ ձեռնարկությունները.

1. Օրանենբուրգ քաղաքի պղնձաէլեկտրալուծույթային գործարանը՝ գունավոր մետալուրգիայի նախարարության գծով (տեղադրվելու էր Ալավերդու պղնձաձուլական համալիրում),

2. Լաուտա քաղաքի «Լաուտա-վերկ» այլումինի կոմբինատի մասնաձեռնի մետաղյա կառուցվածքը՝ գունավոր մետալուրգիայի նախարարության գծով (Քանաքեռի այլումինի գործարանի համար),

3. Շտրալզունդ քաղաքի «Կարլ Բեկկեր» լաքե-գունավորման գործարանը՝ տեղական արդյունաբերության նախարարության գծով (տեղադրվելու էր Երևանում),

4. «Ադոլֆ Լանգ» հաստոցաշինական գործարանը՝ հաստոցաշինական նախարարության գծով (Երևանի Ձերժիսկու անվան գործարանի համար):

Բացի նշված ձեռնարկություններից և սարքավորումներից, ԽՍՀՄ տեքստիլ արդյունաբերության նախարար Սեդինի լրացուցիչ կարգադրությամբ՝ Հայաստան փոխադրելու նպատակով առանձնացվում են Լայպցիգ քաղաքում գտնվող նուրբ բրդյա մանվածքային ֆաբրիկայի սարքավորումները: Գ. Ժուկովի հրահանգով դրանք մոցվում են առաջնահերթ բեռնափոխադրումների պլանի մեջ և Հայաստան տեղափոխվում անմիջապես՝ 1946 թ. հունիսին²⁰:

Գերմանիայում աշխատանքներն ավարտելուց հետո Գ. Չուլայսանը վերադառնում է Մոսկվա, որտեղ կատարում էր Միութենական կառավա-

20 Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 45, թ. 380-381:

րությունում ՀԽՍՀ մշտական ներկայացուցչի պարտականությունները: Գործուղման արդյունքների վերաբերյալ Մոսկվայում 1946 թ. հունիսի 4-ին պատրաստած հանգամանալից հաշվետվության մեջ՝ ուղղված ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի քարտուղար Գ. Հարությունյանին, Չոլախյանը ներկայացնում էր ՀԽՍՀ տեղական արդյունաբերության նախարարության գծով ստացվող գերմանական ձեռնարկությունների սարքավորումների տեխնիկական բնութագրերը: Նա անհրաժեշտ էր համարում, որպեսզի Հայաստանում անհապաղ իրականացվեն նախապատրաստական մի շարք միջոցառումներ՝ ստացվող ամբողջական գործարաններն ու դրանց սարքավորումներն ընդունելու, դրանք տեղադրելու համար համապատասխան կառույցներ հատկացնելու և արդյունավետ օգտագործելու նպատակով:

Ըստ Չոլախյանի կողմից ներկայացված նյութերի՝ «Լուկ և Վագներ» գործարանը, որն ունեցել է 3500 քմ. արտադրական տարածք, մասնագիտացված էր հեծանիվների ոտնակներ և այլ մասեր պատրաստելու գործում: Դրանք մատակարարվել են պատրաստի հեծանիվներ արտադրող գործարաններին ինչպես Գերմանիայում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս, անգամ Հարավային Ամերիկայում: Չոլախյանը նշում էր, որ Հայաստանում գործարանի օգտագործումը նույն նպատակներով, ինչ Գերմանիայում, նպատակահարմար չէ այն պարզ պատճառով, որ ԽՍՀՄ հեծանիվների գործարաններն իրենք են պատրաստում ոտնակներ և հեծանիվների համար անհրաժեշտ այլ մասեր: Որպես հմուտ մասնագետ և փորձառու կառավարիչ՝ Չոլախյանը առաջարկում էր այդ գործարանը լրացնել մի քանի հաստոցներով ու մեքենաներով և կարգի բերել Հայաստանում հեծանիվների ամբողջական արտադրությունը: Գործարանի բազմաֆունկցիոնալ սարքավորումները (մետաղահատիչ հաստոցներ և մամլիչներ, գալվանային ծածկ ապահովող սարքեր) հնարավորություն էին տալիս իրականացնել այդ խնդիրը: Ավելին, Մոսկվայում Չոլախյանը բանակցություններ էր վարում ԽՍՀՄ ավտոմոբիլային արդյունաբերության նախարարությունում և հավաստիացումներ ստանում, որ Հայաստանում պատրաստի հեծանիվներ թողարկելու համար միութենական կառավարությունը գործարանին կհատկացնի բոլոր անհրաժեշտ հաստոցներն ու սարքավորումները:

«Մաքս Շիլլինգ» գործիքաշինական գործարանն արտադրել է մետաղահատ գործիքներ՝ շաղափներ, պարուրահան և այլն, և, ինչն առավել կարևոր էր, միջաձգիչ սարքեր, որոնց արտադրությունը պահանջում էր արտադրական բարձր կուլտուրա: Գործարանը պատրաստել է նաև եռաչափ ինքնակենտրոնաձիգ կաղապարներ խառատային և պտուտակային հաստոցների համար: «Ընդհանրապես, – նշում էր Չոլախյանը, – Հայաստան ներկրվող այլ գործարանների համեմատ, սա համարում եմ ամենալավն ու արդիականը: Այն աշխատացնելու համար պահանջվում է արտադրական բարձր կուլտուրա: Գործարանի սարքավորումներն անհրաժեշտ է օգտագործել այն նպատակով, որպեսզի արտադրվի այն, ինչն արտադրվել է Գերմանիայում: Պետք է նկատի ունենալ, որ Հայաստանում մետաղահատ գործիքները հազվագյուտ են և անհրաժեշտ բոլոր ձեռնարկություններին»²¹:

21 ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 45, թ. 381-382:

«Ռիխարդ Քիբուրգ» գործարանը Գերմանիայում պատրաստել էր էլեկտրալուսավորող տարբեր սարքավորումներ, ներքնակարանային լուսավորման համար սեղանի լամպեր, ջահեր, այլ սարքեր: Նկատի ունենալով, որ Հայաստանում բացակայում էր նշված ապրանքների մասնագիտացված արտադրությունը, Չոլախյանը նպատակահարմար էր համարում գործարանի սարքավորումներն օգտագործել նույն արտադրանքը թողարկելու համար:

«Ռոբերտ Գյոտցե» գույպաների ֆաբրիկայից Հայաստան են արտահանվել բոլոր 63 բարձր արտադրողականության կոտտոն-մեքենաները և 54 օժանդակ այլ մեքենաներ: Չոլախյանը նշում էր, որ այդ մեքենաներն ունեն բավականին բարդ կոնստրուկցիաներ և համարվում են լավագույնը տեխնիկայի ասպարեզում: Նա տեղեկացնում էր, որ նմանատիպ 16 մեքենաներ ՀԽՍՀ թեթևարդյի նախարարության համար բեռնվել են նաև Տոլխայմ քաղաքի «Շլիտտե» ֆաբրիկայից: Այսպիսով, Հայաստանը ստանում էր 79 կոտտոն-մեքենաներ, ինչը համարվում էր բավականին մեծ քանակություն: Պատկերավոր լինելու համար նշենք, որ Գերմանիայում ԽՍՀՄ թեթև արդյունաբերության նախարարության լիազորի տեղեկացմամբ՝ մինչև պատերազմն ամբողջ ԽՍՀՄ-ում կար ընդամենը 110 կոտտոն-մեքենա: Նկատի ունենալով մեքենաների բարդ կառուցվածքը՝ Չոլախյանը նպատակահարմար էր համարում, որպեսզի հանրապետության տրիկոտաժի ֆաբրիկաներից մի խումբ աշխատողներ գործուղվեն Գերմանիա՝ աշխատանքային գործընթացին տիրապետելու և հմտություններ ձեռք բերելու նպատակով: Նա նաև առաջարկում էր թույլտվություն ստանալ և Գերմանիայից Հայաստան գործուղել փորձառու վարպետների՝ սարքավորումները տեղում հավաքելու և կարգավորելու համար:

«Ալբերտ Օտտո» գործարանը, որը պատրաստել էր գլանման մեքենաներ և այլ արտադրանք, ուներ ունիվերսալ լրակազմ սարքավորումներ, որոնք հնարավոր էր օգտագործել ցանկացած նշանակությամբ մեխանիկական գործարաններում²²:

Նշված տեղեկություններից բացի Չոլախյանը իր հաշվետվությանը կցում էր Հայաստան փոխադրվող գործարանների կողմից նախկինում թողարկված որոշ ապրանքատեսակների կատալոգները (տեղեկատուները): Հինգ էջանոց հաշվետվության վերջում տեղեկացնելով, որ սարքավորումները Երևան և Հայաստանի մյուս քաղաքներ կհասնեն 1946 թ. հունիս և հուլիս ամիսների ընթացքում, Չոլախյանը հայտնում էր, որ սարքահանվող բոլոր օբյեկտներում իր կողմից նշանակվել են պատասխանատուներ Գերմանիա գործուղված հայ ինժեներների կազմից, որոնք ուղեկցելու են գնացքները մինչև Հայաստան: Ընդհանուր ղեկավար էր նշանակվել Լենինականի տեղական արդյունաբերության գլխավոր ինժեներ Հարությունյանը, որը մնալու էր Գերմանիայում մինչև բոլոր սարքավորումների փոխադրումների ավարտը²³:

Գերմանիայից Խորհրդային Հայաստան տեղափոխված արդյունաբերական հզորությունների շտրիկվ վերելք ապրեց հանրապետության

22 Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 45, թ. 381-383:
23 Տե՛ս նույն տեղում:

ԳԻՏԱԳՈՐԾՆԱԿԱՆ

Ե (ԺԵ) քաղթ, թիվ 4 (44) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2013

ՎԷՄ համահայկական հանդես

արդյունաբերությունը: Մայրաքաղաք Երևանում կազմակերպվեց կարելի գործարանը, շահագործման հանձնվեցին լաբերի ու ներկերի, էլեկտրալամպերի (1951 թ.) գործարանները, Քանաքեռի նորակառույց այլումինի գործարանը համալրվեց մետաղյա նոր կառուցվածքներով: Թեթև արդյունաբերության ոլորտում գործարկվեցին Երևանի նուրբ բրոյա գործվածքների և մահուդի գործարանները (1951 թ.), Երևանի մետաքսե գործվածքների գործարանը (1952 թ.): Գերմանիայի Շտրալզունդ քաղաքի գարեջրի գործարանից Հայաստան տեղափոխված սարքավորումների հենքի վրա 1952 թվականից սկսեց գործել «Երևանի գարեջրի թիվ 1 գործարանը»:

Երևանից բացի, «գերմանական ռազմավարի» հենքի վրա արդյունաբերության նոր ճյուղեր հիմնադրվեցին հանրապետության այլ շրջաններում: Լենինականում սկսեց բուռն զարգացում ապրել հաստոցաշինությունը, շահագործման հանձնվեցին հղկիչ մեքենաների գործարանը, հեծանիվների գործարանը (հետագայում վերակառուցվեց կենցաղային սառնարանների գործարանի): Բազմապատկվեցին քաղաքի տեքստիլ-տրիկոտաժի արդյունաբերության հզորությունները, Լենինականի տեքստիլ կոմբինատը դարձավ Անդրկովկասի խոշորագույն ձեռնարկություններից մեկը: Մինչև 1988 թ. ավերիչ երկրաշարժը կոմբինատում գործում էին ավելի քան 76000 իլիկներ և շուրջ 2300 ավտոմատ գործող հաստոցներ: Արդյունաբերական հզոր ձեռնարկություններ էին քաղաքի մանվածքային, գուլպաների և տրիկոտաժի ֆաբրիկաները: Լենինականում զարկ տրվեց շինանյութերի արտադրությանը. հիմնվեցին հախճաասալիկների և ձենապակյա իրերի, կերամիկական խողովակների գործարաններ: Նոր, որակյալ և արդիական սարքավորումներով համալրվեցին Կիրովականի քիմիական արդյունաբերության գործարանները, տրիկոտաժի ֆաբրիկան, քաղաքի այլ ձեռնարկություններ: Պղնձաէլեկտրալուծույթային արտադրության գերհզոր սարքավորումներով հզորացան Ալավերդու և Կապանի պղնձաձուլական գործարանները:

Այս ամենի շնորհիվ հետպատերազմյան առաջին տարիներին ՀԽՍՀ արդյունաբերությունը, հատկապես՝ ծանր, սկսեց զարգանալ արագացված տեմպերով և իր աճի մակարդակով Խորհրդային Միությունում հայտնվեց առաջատարների շարքում: Այդ մասին են վկայում հետևյալ ցուցանիշները: Եթե 1940 թ. համեմատությամբ 1950 թ. սկզբին ԽՍՀՄ-ում մեքենաշինության և մետաղամշակման ոլորտի աճը կազմեց 215 %, իսկ ամբողջ արդյունաբերությանը՝ 173, ապա Խորհրդային Հայաստանում համեմատաբար՝ 720 և 249 %²⁴: Այսպիսով, Հայաստանի մեքենաշինության և մետաղամշակման արդյունաբերության ցուցանիշը գերազանցեց միջին միութենականը գրեթե 3.5 անգամ, և այս ցուցանիշով Հայաստանը միութենական հանրապետությունների մեջ անվիճելի առաջատար էր: Մեքենաշինության և մետաղամշակման արդյունաբերության զարգացման բարձր տեմպերը հանրապետությունում պահպանվեցին նաև հետագա տարիներին:

Այսպիսով, Երկրորդ աշխարհամարտի ռազմաձևականներում իր հերթ-

24 Տե՛ս Розенфельд С. Я., Клименко К. И., История машиностроения СССР (с первой половины 19-го в. до наших дней), Москва, 1961, с. 415:

սական մասնակցության, ԽՍՀՄ հաղթանակի համար հարյուր հազարավոր զոհեր տալու դիմաց Խորհրդային Հայաստանը վարձատրվեց «գերմանական ռազմավարի» իր չափաբաժնով: Դրա շնորհիվ հանրապետության թեթև և ծանր արդյունաբերության ձեռնարկությունները համալրվեցին թանկարժեք և արդիական նոր սարքավորումներով, իսկ պատերազմի տարիներին հիմնադրված արդյունաբերական հզորություններն ու արտադրական ճյուղերն ավելացան նորերով, մասնավորապես՝ էլեկտրամեքենաշինական, էլեկտրատեխնիկական սարքաշինության և այլն: Նախանշվեցին հետպատերազմյան տարիներին Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերության զարգացման ուղիները, ավելացավ խորհրդային ռազմաարդյունաբերական համալիրում հանրապետության ներգրավվածության աստիճանը:

Summary

SOVIET ARMENIA'S TROPHIES OF WW II

Karen H. Khachatryan

Soviet Armenia received its share in “German trophies” as a result of its heroic participation on the battlefields of WW II and hundreds of thousands of victims for the victory of the USSR. In the spring of 1946 a working group was sent on an errand headed by vice-president of the Armenian government for dismantling machine tools, equipment and constructions (etc.) of different German plants and factories, and controlling their transportation.

The local industry of the republic was rather reequipped owing to German trophies; enterprises of light, food and particularly heavy industries were replenished with valuable and modern equipment. It gave a chance to establish new industrial branches in the republic, particularly, electro-mechanical and electro-technical machinery and equipment, etc. The integration of the republic in the Soviet military-industrial complex was strengthened.